

Dramat »Woyzeck« ett värdefullt medicinhistoriskt dokument

Det finns flera exempel på litterära gestaltningar av läkekonst och läkare som innefattar medicinhistoriska dimensioner. Efter Thomas Manns publicering av romanen »Bergtagen« 1924 bröt en häftig debatt ut inom den tyska läkarkåren [1]. Å ena sidan undrade man vem Mann haft som förebild till det föga smickrande porträttet av chefsläkare Hofrat Behrens på sanatoriet i Davos, å andra sidan uppmärksammades medicinska förtjänster och brister i Manns beskrivning av olika sjukdomsförlopp och förhållandet mellan läkare och patient. Bildningsromanen sägs ha bannlysts på en del sanatorier i Alperna [2]. Mann såg sig tvungen att bemöta läkarkritiken i essän »Vom Geist der Medizin«, som i sin helhet nådde allmänheten genom dagstidningen Berliner Tageblatt [3].

Georg Büchner (1813–1837) har i dramat »Woyzeck« skapat en särdeles kontroversiell läkargestalt, en rollfigur utan namn, doktorn. Den lovande författaren och läkaren Büchner dog redan vid 24 års ålder i sviterna av tyfus, men hade trots sin ungdom nått framgångar som dramatiker och som Victor Hugo-översättare. Dessutom var han en tongivande politisk aktivist. Efter att Büchner skrivit det sedermera förbjudna flygbladet Der Hessische Landbote, som inleddes med revolutionsuppmaningen »Friede den Hütten – Krieg den Palästen!« blev han tvungen att fly Tyskland.

På medicinska fakulteten vid universitetet i Zürich

utnämndes Büchner till privatdocent 1836. Ett år tidigare godkändes hans doktorsavhandling »Mémoire sur le système nerveux du barbeau« [4]. Betydligt mer känt är hans drama »Woyzeck«, som i dag ofta ingår i urval av oundgänglig litteratur vid tyska gymnasieskolor och universitet. Än i dag ägnar sig forskare aktivt åt dramafragmentet. Filologer diskuterar vilken ordningsföljd som ska gälla för akterna i »Woyzeck«.

Vetenskapshistoriker jämför 1700/1800-sekelskiftets medicinska forskning med doktorsn människoexperiment och synen på förhållandet mellan läkare och patient [5, 6]. Diktorn låter i berättelsen en soldat följa en diet bestående av endast ärtor under 90 dagar. Symtomen som drabbar soldaten, arytmi, tremor och hallucinationer, dokumenteras noggrant, och urinanalyser tolkas ständigt i jakt på nya upptäckter.

I »Woyzeck« har doktorn flera uppgifter. I första hand ser doktorn sig som experimentell vetenskapsman. Han förväntar sig nå revolutionerande resultat. Diktorns primära mål är att ställa en vetenskapligt belagd stringent diagnos. Behandlingen är däremot ointressant. Ju svårare symtom patienten uppvisar och ju sämre Woyzeck mår, desto intressantare blir han för doktorn. Vid ett tillfälle beskriver Woyzeck ett nytillkommet symtom [4]:

»Woyzeck: Herr doktor! Jag darrar.

Doktor: Bra Woyzeck, bra! (Diktorn gnuggar sina händer.)«

GEORG BÜCHNERS »WOYZECK« sattes upp på Dramaten 1969 av Ingmar Bergman. De ledande rollerna innehades av Tommy Berggren, som Woyzeck, och Tord Stål, som doktorn.

Foto: Beata Bergström, Sveriges Teatermuseum

»WOYZECK«
 År 2003 sattes
 dramat åter upp
 på Dramaten.
 Denna gång på
 Elverkets scen.
 Stefan Larsson
 var regissör och
 Jonas Karlsson
 sågs i rollen
 som Woyzeck
 och Börje
 Ahlstedt som
 doktorn.

Foto: Roger Stenberg/Dramaten

Doktors ointresse att bota eller lindra är kopplat till bristande empati. Enligt Büchnerkännaren Sabine Kubik kan detta passiva betraktande av sjukdomsförloppet ha influerats av en medicinsk teori, den terapeutiska nihilismen, som florerade under Büchners korta karriär. Dess upphovsmän Carl von Rokitansky och Emil Skoda, som båda verkade som läkare i Wien, beskriver begreppet 1830 [7]:

»Den bästa medicinska behandlingen är att inte göra något alls, eftersom bara naturens krafter kan hela. ... Naturen läker, och läkaren stör läkningen.«

Kubik hävdar att doktorn är »dramats mest negativa figur«, ett »vetenskapens oreflekterande och själslösa instrument« [7], och att han bär skulden till att den fattige soldaten Woyzeck slutligen, i svartsjukans och vansinnets grepp, mördar sin flickvän.

Frågan om vilken person Büchner hade i tankarna när han skapade doktorn har engagerat åtskilliga litteraturvetare och medicinshistoriker. Ofta nämns tre möjliga kandidater: Justus von Liebig, Johann B Wilbrand och Johann C A Clarus [5-7]. De två förstnämnda är särskilt intressanta av två skäl. Dels kände Büchner till dem personligen. De var hans lärare under studieåren vid universitetet i Gießen (Hessen), där båda var professorer. Dels personifierar duon den aktuella naturvetenskapliga spänvidden och ambivalensen mellan naturfilosofin, som Wilbrand företrädde, och teleologin, som Liebig förespråkade.

Skillnaden mellan dessa två riktningar beskriver Büchner själv i sin bevarade provföreläsning »Über Schädelnerven« med tårapparaten som exempel [8].

Teleologen hävdar, enligt Büchner, att varje organ existerar på grund av sin funktion. Således är tårkörteln existens berättigad, eftersom den bland annat håller ögat fuktigt. Naturfilosofen anser att ögat fuktas eftersom en tårapparat finns, eller med andra ord: människan har enligt naturfilosofen inte händer för att kunna gripa, utan hon griper, eftersom hon har händer. Det är emellertid omstritt huruvida dessa synsätt kan betraktas som varandras motsatser.

Forskning [5] visar att många vetenskapsmän drogs till båda teorierna – även naturfilosofer genomförde empiriska försök – och det finns belägg för att teleologer sökte filosofiska svar på nya upptäckter.

Wilbrand, professor i anatomi, fysiologi och naturhistoria vid universitetet Ludoviciana i Gießen, ägnade sig åt fenomenet att en del människor har förmågan att kunna vicka på öronen. För detta intresserar sig också doktorn i »Woyzeck«, då han vill jämföra soldaten med ett djur.

Dagens Justus von Liebig-universitet i Gießen har fått sitt namn efter den kände kemisten, som bland annat på kemisk väg lyckades framställa fläskextrakt – något som än i dag används i enklare soppor för militärer i fält. Liebig lät genomföra näringsstudier som i mycket påminner om experimentet med ärtor i »Woyzeck«. Att Justus von Liebig tjänade som huvudförebild lanserar Hans Winkler i sin avhandling »Georg Büchners Woyzeck« [9] från 1925, och teisen stod oemotsagd.

Burghard Dedner visade dock 1991 att Liebigs experiment med ärtor initierades först 1840 [6], tre år efter Georg Büchners död, och därför aktualiserades frågan på nytt. Som ny kandidat nämndes läkaren William Starke. Denne genomförde i London 1771 experiment på sig själv med ensidig kost och dog under försöken 29 år gammal.

Fem decennier senare sökte den amerikanske militärläkaren William Beaumont ny kunskap om digestion av olika näringsämnen. Till sin hjälp hade han en så egendomligt skottskadad patient att Beaumont kunde studera matsmältningen utifrån. Båda experimenten beskrevs utförligt i Froriep's Notizen [10], en tidskrift som Büchner hänvisat till, och därför kan de ha tjänat som inspiration.

GEORG BÜCHNER
 (1813–1837),
 tysk läkare, dramatiker och
 proförfattare.

Woyzecks historia bygger på den verkliga Johann Christian Woyzecks öde, en fattig soldat från Leipzig som dömdes till döden för partnernmord 1824. Rättegången kom att leda till en häftig debatt om i vilken mån en gärningsman är skyldig till brott om han förklaras ha varit mentalt sjuk när brottet begicks. Att JC Woyzeck var vid sina sinnen fulla bruk vid mordets tidpunkt styrktes av läkaren Johann C A Clarus. Därför menar forskare [6, 7] att Büchner lät Clarus återspeglas i doktorn. En del framställningar av doktorn, som i dag såväl som på Hippokrates' tid måste betraktas som ett anti-ideal, kan anses vara väl fria och är kanske snarare att betrakta som övertolkningar. Exempelvis har en historiker jämfört doktors artexperiment med den svenske kemisten Jöns Jacob Berzelius' fynd, nämligen att kikärtan som ensam växt innehåller fri oxalsyra [6]. »Woyzeck« är framför allt ett mästerligt drama, men i dess skugga har också en forskningsetisk debatt kring människoexperimentet tagit vid.

Dessutom beskriver Georg Büchner i dramafragmentet medicinska förhållanden med för tiden korrekt medicinsk terminologi och ger en bild av 1830-talets naturvetenskapliga tankar.

Nils Hansson

forskningsstuderande, enheten för medicinens historia,
 Lunds universitet
 nilsmg.hansson@bredband.net

LÄS MER Referenslista <http://ltarkiv.lakartidningen.se>